

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6\(25\)-105-118](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6(25)-105-118)

Віталій Тацієнко

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>*

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. У статті розглядається матеріальне становище православного парафіяльного духовенства в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Прибуток кліриків складався з доходу від церковної землі, плати за треби та утримання від держави. Законодавство Російської імперії передбачало наділення сільських парафіяльних церков 33 десятинами землі. В Київській єпархії значна частина причтів мали наділи, які перевищували встановлену норму. В більшості парафій церковна земля оброблялася найманими вірянами, поширеною була практика здачі її в оренду. Традиційним джерелом прибутку парафіяльного духовенства була плата за треби, яка включала в себе оплату послуг за здійснені обряди (хрещення, вінчання, поховання, освячення будинків тощо). Розмір плати за треби залежав від їх характеру та місцевих обставин: чисельності парафії, стосунків між священиком та вірянами, забезпечення останніх. Публікації в церковній періодиці свідчать, що збереження плати за треби переважно негативно сприймалося духовенством. Відзначалося, що це підривало авторитет духовенства, було серйозною перешкодою для налагодження гармонійних відносин з вірянами, ставило в залежність від останніх. Тому духовенство вважало за необхідне забезпечуватися належним утриманням від казни. Це питання було предметом розгляду на єпархіальних з'їздах депутатів духовенства, проте так і не було реалізовано. Ще одним джерелом прибутку кліриків було утримання від держави. Враховуючи ці найголовніші джерела фінансових надходжень, на початку ХХ ст. прибуток сільського священика Київської єпархії у середньому становив 900 руб. на рік. У кращих парафіях священики отримували ще більші прибутки. Загалом, духовенство мало досить пристойне для того часу матеріальне утримання. Прибутки священнослужителів можна порівняти з доходами інтелігенції та чиновників. Псаломники отримували прибутки на рівні не менше селян-середняків чи робітників.

Ключові слова: православне парафіяльне духовенство, церковна земля, плата за треби, державне утримання, Київська єпархія.

Vitalii Tatsiienko

*PhD in History, Associate Professor of the
Department of the History of Ukraine,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>*

THE FINANCIAL SITUATION OF THE ORTHODOX PARISH CLERGY OF THE KYIV EPARCHY AT THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES

Abstract. The article deals with the analysis of the financial situation of the Orthodox parish clergy at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. Sources of the clerics' incomes were the profits from the church land use, the payments for religious rites, and the state maintenance. According to the legislation of the Russian Empire, rural parish churches could be provided with 33 dessiatinas of land. In the Kyiv eparchy, land allotments belonging to a significant part of the clergy exceeded the established norm. In most parishes, believers cultivated the church land, renting it out was widespread practice. The traditional source of income for the parish clergy was the payment for religious rites, such as baptisms, weddings, burials, and the consecration of houses. A sum of money for that services depended on their nature and local circumstances: a quantitative structure of the parish, the relationships between the priest and believers, and the provision of the latter. Publications in church periodicals indicate that the preservation of payments for religious rites was mostly negatively perceived by the clergy. It was noted that it undermined the authority of clergymen. It was a serious obstacle to the establishment of their harmonious relationships with believers and made them dependent on the latter. Therefore, the clergy considered it necessary to be provided with proper level of the state maintenance. The issue was under consideration at the eparchial congresses of deputies of the clergy, but it was not decided. Another source of income for the clerics was the state money. Taking these major financial sources into account, at the beginning of the 20th century the average income of a village priest of the Kyiv eparchy was 900 rubles per year. Priests received even higher incomes in the best parishes. In general, financial support for the clergy was decent at that time. The incomes of the clergy may be compared with the ones of the intelligentsia and officials. The psalmists had incomes at the level of no more than middle-class peasants or workers.

Keywords: Orthodox parish clergy, church land, payment for religious rites, state maintenance, Kyiv eparchy.

Постановка проблеми. Вивчення повсякденного життя є одним із найбільш популярних напрямів історичних досліджень. Актуальним є дослідження повсякдення православного духовенства, зокрема його матеріального становища. Православна церква була включена в державний апарат Російської імперії. Влада використовувала духовенство як провідника державної політики на місцях, що ставило питання матеріальної підтримки кліриків з боку держави. Саме фінансовий складник був головним каменем спотикання між парафіянами і священником. В кінці XIX – на початку XX ст. серед багатьох питань, які хвилювали кліриків, питання матеріального забезпечення було одним із найбільш обговорюваних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти матеріального становища парафіяльних кліриків активно вивчаються українськими дослідниками. Варто звернути увагу на праці В. Меші [1], І. Шугальнової [2], Б. Опрі [3], О. Тоцької [4], О. Балухтіної [5], А. Боярчука [6]. Попри це залишається низка питань, які потребують подальшого розпрацювання, зокрема, землеволодіння та землекористування кліриків, плата за треби, житлове та соціальне забезпечення. Важливим є вивчення регіональних аспектів.

Метою статті є спроба висвітлити матеріальне становище православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XIX – на початку XX ст. та охарактеризувати головні складники забезпечення: доходи від церковної землі, плату за треби та державне утримання.

Виклад основного матеріалу. Прибуток парафіяльного духовенства складався з доходу від церковного наділу, плати за треби та казенного утримання. Законодавство Російської імперії передбачало наділення сільських парафіяльних церков 33 дес. землі (30 дес. орної землі і 3 дес. сіножаті). Міським храмам угіддя не виділялися. Земельні наділи закріплювалися за церквами, а духовенство лише користувалося землею, не маючи права її продавати, передавати у спадок, закладати тощо. Священно- і церковнослужителі при виході за штат втрачали право користуватися церковними угіддями.

Землезабезпеченість церков у Київській єпархії була різною. Значна частина причтів мали наділи, які перевищували встановлену норму. Так, в користуванні парафіяльного духовенства єпархії на 1881 р. було 62283 дес. 1941 сажень землі, що в середньому на 1300 штатних причтових церков складало по 47,9 дес. [7, с. 240]

У 1873 р. було регламентовано розподіл церковної землі та інших прибутків між членами причту. Наприклад, при більшості церков, де за

штатом передбачалися священник та церковнослужитель, прибутки та угіддя розділялися у пропорції 3:1. [8, с. 29-30] Просфірні мали користуватися 2,5 дес. землі. Зокрема, ця норма була підтверджена у 1893 р. [9, с. 270] Проте, незважаючи на чітку регламентацію розподілу церковних угідь, до консисторії продовжували надходити скарги церковнослужителів щодо несправедливого розмежування наділів. Адже поширеною була ситуація, коли священнослужителі виділяли причетникам наділ з 33 дес., а решту понаднормової землі залишали за собою. Тому в жовтні 1890 р. єпархіальне керівництво зобов'язало духовенство протягом шести місяців скласти плани всіх церковних угідь та чітко їх розмежувати між членами причту. [10, 670-671] Однак, священники не бажали миритися із втратою понаднормових земель. У 1891 р. єпархіальний з'їзд звертався до керівництва єпархії з проханням, щоб церковний наділ, який перевищував 33 дес., перебував у користуванні священника, а не розділявся між членами причту. Це клопотання консисторія звичайно ж не задовольнила. [11, с. 183-184]

І надалі єпархіальне керівництво розглядало скарги кліриків про порушення правил розподілу причтових угідь. Зокрема, у 1902 р. священника с. Закрениччя Таращанського повіту І. Лисовецького було оштрафовано 30-ма рублями на користь єпархіального опікунства за те, що він «перебуваючи у парафії 41 рік, з користолюбною метою не подбав про розмежування церковної землі між членами причту» та не дотримувався правил розподілу кухликового прибутку. [12, арк. 22]

В більшості парафій церковна земля оброблялася найманими вірянами. Також священники могли звертатися до селян з проханням безоплатно допомогти зорати, посіяти чи зібрати врожай або у вигляді оплати за треби. Частина причтової землі селяни обробляли часом за «горілку», а іноді просто «за спасіння душі». [13, с. 48-49] Інколи траплялися випадки примушення селян до обробітку священницьких наділів. Так, у 1875 р. священник с. Юшок Київського повіту Тарасевич звинувачувався у відмові відспівувати покійну дитину, родина якої не обробляла його наділ. Громада також скаржилася на «утиски за те, що вони не хочуть безкоштовно обробляти його землю». [14, арк. 1-4]

Поширеною практикою була здача угідь в оренду. Так, станом на 1902 р. більше третини причтових земель були орендованими. [3, с. 116] До того ж церковні наділи звільнялися від державних повинностей та гербових зборів. В другій половині XIX ст. на Київщині одна десятина давала при господарському обробітку 7 руб. чистого прибутку або 2 руб. 53 коп. при здачі в оренду. З середнього наділу у 47,9 дес. прибуток на причт складав 335,3 руб. та 121,2 руб. відповідно.

На відміну від селян, духовенство не могло приділяти весь свій час господарським турботам. Тому серед кліриків не було однозначної позиції

щодо доцільності ведення сільського господарства. З одного боку, на сторінках церковних періодичних видань справедливо зазначалося, що господарювання відволікало священика від прямих обов'язків – підготовки та проведення богослужінь, здійснення треб, нагляду за церковною школою, парафією. Тому пропонувалось звільнити пастиря від потреби обробити землі, щоб він «знав тільки свою справу». [15, с. 64-65; 16, с. 1257-1258] Деякі ж клірики навпаки виступали за істотне збільшення церковних наділів. Зокрема, священик Е. Бердега на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» пропонував збільшити угіддя до 72 дес. На його думку, це вплинуло б на зменшення кількості переміщень парохів і збільшення виборчих прав духовенства у регіоні «переповненому іногородцями». Крім того, духовенство «менше налягатиме на селянство» щодо плати за треби. [17, с. 1142-1143]

Церковна земля хоч і була важливим складником матеріального добробуту, але не забезпечувала необхідного рівня прибутку. Здача в оренду приносила невеликий дохід, а найм парафіян для обробитку був досить витратним. Якщо ж священнослужитель звертався до вірян з проханням безкоштовного обробитку наділу, це ставило його в залежність від громади. До того ж, необхідність займатися сільським господарством відволікала пастирів від виконання їх головних обов'язків.

Традиційним джерелом прибутку парафіяльного духовенства була плата за треби, яка включала в себе оплату послуг за здійснені обряди (хрещення, вінчання, поховання, освячення будинків тощо). Розмір плати за треби залежав від їх характеру та місцевих обставин: чисельності парафії, стосунків між священиком та вірянами, забезпечення останніх. Одруження та поховання були найдорожчими. На початку ХХ ст. вінчання в середньому коштувало 5 руб., поховання – 3 руб., хрещення – 50 коп. [18, с. 8] Проте, нерідко така встановлена вартість все ж була зависокою. Зокрема, у 1909 р. у колективній скарзі парафіян с. Рубченки Сквирського повіту на місцевого священика К. Завадського зазначалося: «Вимагає з нас непосильні, не рахуючись із достатком кожного парафіянина, побори за треби, встановив таксу в 5 рублів за шлюб. Якщо хтось не може заплатити, то тих відправляє до штундистів чи ксьондза, каже, що "даром повінчають"». [19, арк. 1-2]

Прикладом санкцій єпархіального керівництва за вимагання плати за треби може слугувати справа пароха с. Ромейківки Звенигородського повіту Д. Мельниковського, який був покараний позбавленням парафії та перебуванням у Корсунському монастирі терміном на один місяць. [20, с. 346]

Збереження плати за треби переважно негативно сприймалося духовенством. Дописувачі церковних видань наголошували, що вона підриває авторитет духовенства, була серйозною перешкодою для налагодження гармонійних відносин з вірянами, викликала в останніх почуття

незадоволення, ставила в залежність від парафіян та обмежувала свободу дій. Клірики вважали принизливим торгуватися за оплату треб та «протягувати руку чи тарілку» для отримання «подачок» за здійснені обряди, внаслідок чого могли звучати закиди: «Дере і з живого, і з мертвого». З іншого боку, відмовитись від неї клірики не могли, адже це була важлива стаття доходу. [15, с. 61-62; 21, с. 170-171; 22, с. 196, 200] Перемагало бажання мати достатнє забезпечення для себе та сім'ї. Крім того, за рахунок треб священно- і церковнослужителі компенсували недостатність державних виплат.

Клірики вважали за необхідне забезпечуватися належним державним утриманням. Це питання було предметом розгляду на єпархіальних з'їздах депутатів духовенства. Зокрема, у 1909 р. XXV Київський єпархіальний з'їзд просив митрополита клопотатися перед Св. Синодом про заміну на законодавчому рівні плати за треби постійним державним утриманням. Питання фінансування пропонувалося вирішити запровадженням спеціального податку з православного населення. Вважалося, що цей крок «не посилить податкового тиску для населення, так як воно і тепер дає ці кошти у вигляді оплати треб». [23, с. 778-779] Наступного року XXVI єпархіальний з'їзд знову обговорював це питання. Депутати пропонували залишити прибутки від землі, плату за необов'язкові треби у тому ж розмірі «як це встановлено звичаєм», а плату за здійснення обов'язкових треб (хрещення, вінчання, сповідь, поховання) і видачу всіх метричних документів ліквідувати. Сільському духовенству визначалися такі розміри жалування: священнику – 900 руб. на рік, диякону – 400 руб., псаломнику – 300 руб. Міським клірикам, які користувалися церковними землями пропонувалося встановити вищі оклади: священнику – 1200 руб., диякону – 600 руб., псаломнику – 400 руб., а за відсутності церковних угідь платня мала бути ще вищою: священнику – 1500 руб., диякону – 750 руб., псаломнику – 500 руб. На думку депутатів, необхідні для реалізації цього проекту кошти можна було отримувати лише за рахунок спеціального податку з православного населення. [24, с. 542-544] Проте цей проект так і не був втілений у життя.

Традиційними на великі церковні свята (Водохреща, Різдво, Пасху) були відвідування будинків парафіян, що було додатковим прибутком для священно- і церковнослужителів. Окрім грошей, причт отримував хліб, борошно, крупи, сало, яйця тощо. Відвідування будинків на Великоднє свято приносило найбільше пожертвувань.

З 1842 р. було започатковано забезпечення кліриків державною платнею. З 1 січня 1868 р. утримання духовенства збільшилося. У Києві та повітових містах протоієрей отримував 500 руб., священник – 400 руб., диякон – 180 руб., дячок – 100 руб., паламар – 70 руб. на рік; у містечках та селах священник – 300 руб., диякон – 100 руб., дячок – 50 руб., паламар – 33 руб., штатним

просфірням оклади не підвищувались, у містах вони, як і раніше, отримували 30 руб., у містечках і селах – 16 руб. Проте «на руки» клірики отримували меншу суму, оскільки з платні казначейством відраховувалося 2 % на пенсійний капітал, 2 % жертвувалися на утримання жіночих училищ духовного відомства та 1 % – на чоловічі духовні училища єпархії. [7, с. 240]

Однак, розміри окладів в наступних десятиліттях не переглядалися. І на початку ХХ ст. переважна більшість причтів отримували оклади, встановлені у 1868 р. Проте причтам «найбідніших парафій» церковна адміністрація збільшувала державне утримання. Так, у 1909 р. XXV Київський єпархіальний з'їзд депутатів духовенства, відповідно до указу Св. Синоду про виділення 4 тис. руб. для псаломників бідних парафій, визначив 80 причтів, у яких платня церковнослужителям зросла до 100 руб. [23, с. 767-769] У 1913 р. 12 священникам бідних парафій було збільшено утримання на 150 руб. – до 450 руб., у двох – на 100 руб. – до 400 і у 100 парафіях платня церковнослужителів зросла до 100 руб. [25, с. 71-73]

Платню духовенство одержувало двічі на рік. Іноді траплялося, коли державне утримання видавалося невчасно. Так, на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» за 1909 р. повідомлялося, що платня за першу половину року не буде вчасно видана (на початку липня) «через незалежні від єпархіального начальства обставини». [26, с. 356]

Варто зазначити, що фінансування парафіяльного духовенства в українських єпархіях мало свої особливості. У зв'язку з етноконфесійною ситуацією, необхідністю протидії католицьким та уніатським впливам, правобережні єпархії потрапили до сфери пріоритетного фінансування. Також це був один з елементів асиміляційної політики Російської імперії. Жалування священників та причетників у Київській, Подільській та Волинській єпархіях було найбільшим в Україні та перевищувало середні показники в імперії. [1, с. 320-321]

Ще одним джерелом поповнення бюджету кліриків були відсотки з причтових капіталів, що надходили з благодійних внесків. Іноді вони були несуттєвими та не при всіх парафіях, проте в деяких церквах це були значні кошти. Так, на 1912 р. вісім з 15 церков 1-го благочинницького округу Уманського повіту мали причтові капітали. Найбільші суми були при храмах сіл: Танське – 3800 руб., що приносило щорічно прибуток 152 руб., але в парафії не було церковної землі; Собківка – 3070 руб. – 120 руб.; Кочержинці – 2400 руб. – 88 руб.; Полянецьке – 1880 руб. – 74 руб. 20 коп. [27, с. 439-445]

У травні 1908 р. Державна Дума, визнаючи недостатність матеріального забезпечення парафіяльного духовенства, рекомендувала Св. Синоду розробити законопроект про забезпечення кліриків щорічним утриманням від держави. В червні 1910 р. Св. Синодом було створено спеціальну Наряду під

головуванням київського митрополита Флавіана (Городецького), яка визначила мінімальний розмір доходу (від держави та місцевих джерел) священику – 1200 руб., диякону – 800 руб., псаломнику – 400 руб. на рік. Необхідні кошти пропонувалося отримати з державного бюджету та введення податку з населення у зв'язку із відміною плати за обов'язкові треби. Проте Св. Синод визначив, що збільшення видатків із казни та запровадження податку буде проблематичним, до того ж частина причтів в імперії взагалі не отримували платні. Тому вища церковна адміністрація, вважаючи існуючі оклади духовенства недостатніми, виступала за поступове збільшення державного утримання вдвічі: священику – 600 руб., диякону – 300 руб., псаломнику – 200 руб. [28, с. 156-162]

Діюча при Св. Синоді міжвідомча комісія для вирішення питання забезпечення духовенства 4 лютого 1917 р. постановила скасувати плату за обов'язкові треби, видачу метричних виписів та будь-які натуральні збори, натомість з 1 січня 1917 р. виділити з казначейства 125 млн. руб. на утримання парафіяльного кліру. Річний оклад встановлювався у розмірі: протоієреям і священикам – 1800 руб., дияконам – 1200 руб., причетникам – 800 руб. Також рекомендувалося залишити священно-, церковнослужителям прибутки, які вони отримували від землі, причтових капіталів, оброчних орендних статей та законовчительства. [29, с. 210-211] Однак, до кінця синодального періоду так і не відбулося переведення духовенства на повне державне утримання, так як це було не по кишені державі.

На сторінках «Керівництва для сільських пастирів» за 1907 р. лікарем В. Ніколаєвим здійснено обрахунок витрат родини священика, беручи до уваги середньостатистичну чисельність сім'ї з чотирма дітьми. Розрахунок здійснювався відповідно до цін у невеликих містах і селах Подільської та Київської губерній. Враховуючи кошти на оренду та опалення житла з чотирьох кімнат, їжу з урахуванням постів, одяг, найм двох жінок для прислуги, ремонт печей, меблів, передплату трьох періодичних видань (щоденної газети, богословського та науково-літературного журналів), канцелярські і непередбачувані витрати та ін., отримана сума складала 1423 руб. 25 коп. на рік. Цей розрахунок не включав кошти на утримання дітей та їх освіту, а з такою статтею витрат сума загалом складала б 1567 руб. 25 коп. Гроші на розваги не передбачалися, адже світське дозвілля, відвідування публічних заходів для священнослужителів не допускалися. [30, с. 90-95] Відтак, автор дійшов таких висновків: 1) позбавити членів причту землі; 2) призначити платню: священику – 1600 руб., диякону – 900 руб., псаломнику – 500 руб. та забезпечити їх безкоштовним житлом або видавати кошти для найму; 3) залишити добровільні плати за треби, як це, наприклад, не заборонялося лікарям, які також отримували платню. [31, с. 114-115]

Безумовно, такі розрахунки навіть віддалено не співвідносились із середнім достатком сім'ї селянина чи робітника.

На сторінках «Київських єпархіальних відомостей» за 1905 р. священник Т. Лещенецький зазначав, що середньостатистичний сільський парох Київської єпархії отримував 300 руб. платні, з яких, з огляду на відрахування на пенсійний капітал, касу взаємодопомоги, духовні навчальні заклади, благочинницьку, парафіяльну бібліотеку, «на руки» – 267 руб. 72 коп. Прибуток від землі становив 300-400 руб., від треб – 200-300 руб. Так, враховуючи ці найголовніші джерела фінансових надходжень, загалом дохід священника у досить посередній парафії становив орієнтовно 900 руб. на рік. [32, с. 622] У кращих парафіях священники отримували від 1200 до 2000 руб. на рік, диякони – 700-1000 руб., а псаломники – 300-700 руб., тобто духовенство мало досить пристойне для того часу матеріальне утримання. Пастирям поступалася навіть зосереджена у містах духовна інтелектуальна еліта. Протоіереї, священники, диякони – викладачі духовних семінарій та училищ – отримували в середньому близько 1000 руб. на рік, лектор духовної академії – 720, доцент – 1440, екстраординарний професор – 2400, ординарний професор – 3600, оклад ректора становив 4200 руб. [13, с. 51-52], викладач міської елементарної школи отримував близько 900 руб., лікар – від 2400 руб., робітник різних виробництв фабрично-заводської промисловості європейської частини Російської імперії – від 210 до 450 руб. [33, с. 47] Тобто, прибутки священника приблизно дорівнювали професіям розумової праці – вчителя, чиновника невисокого рангу, офіцера, лікаря. Навіть церковнослужителі, що суттєво поступались у доходах священнику, отримували більше середнього прибутку селянина чи робітника.

Звичайно, не можна сказати, що парафіяльний священник біднував. Але, зважаючи на його соціальні функції й рівень освіти (96% парохів українських єпархій закінчили духовні семінарії), пастир повинен був вести спосіб життя інтелігенції, що значно підвищувало рівень необхідних витрат. Додамо до цього витрати на обов'язкове й недешеве навчання дітей і побачимо, що прибуток священника мав бути значно вищим, аби не перешкоджати виконанню його головної місії. У великих містах, де парафіяльний причт отримував значні плати за треби й служби на замовлення приватних осіб, рівень життя парафіяльних священників був значно вищим, але таких парафій було небагато. Переважну їх більшість було сформовано із сільського населення. [33, с. 47]

Були причти, що не мали достатнього забезпечення. У 1914 р. митрополит Флавіан у зверненні до Св. Синоду зазначав, що в єпархії є парафії «з украй обмеженим утриманням не тільки для псаломників, а й священників». Відтак, відбувалася часта зміна священнослужителів, і нерідко протягом

тривалого часу не було кандидатів на заміщення вакантних посад, навіть із неосвічених дяконів. [34, арк. 1-3]

Висновки. Отже, головними складниками прибутку парафіяльного духовенства були дохід від церковної землі, плата за треби й державне утримання. Навіть у досить посередніх парафіях прибутки священнослужителів можна порівняти з доходами інтелігенції, чиновників. Ще вищими були прибутки кліриків у містах. Псаломники отримували доходи на рівні не менше селян-середняків чи робітників. Численні скарги парафіяльного духовенства на незадовільне матеріальне становище на сторінках церковних видань свідчили в переважній більшості не про бідність, а про бажання жити краще.

Література:

1. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 років. *Південний архів. Серія: Історичні науки*. 2008. № 28-29. С. 318-324.
2. Шугальова І. М. Матеріальне становище православного духовенства України в ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2010. № 2. С. 197-204.
3. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 275 с.
4. Тоцька О. Л. Матеріальне забезпечення православного духовенства Волині кінця ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі села Доросині). *Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 18 травня 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 241-255.
5. Балухтіна О. М. Господарчо-майновий ресурс православної церкви в другій половині ХІХ століття – 1917 р. (на матеріалах Півдня України) : дис... канд іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2018. 329 с.
6. Боярчук А. В. Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність : дис... канд іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2019. 238 с.
7. В-нов А., Антонов В. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. VI, 128, 262 с.
8. Распоряжения и извещения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1883. № 2. С. 27-31.
9. Епархиальные известия. *Киевские епархиальные ведомости*. 1893. № 23. С. 267-270.
10. От Киевской духовной консистории. *Киевские епархиальные ведомости*. 1890. № 29. С. 669-672.
11. Постановление Киевской духовной консистории. *Киевские епархиальные ведомости*. 1892. № 14. С. 183-184.
12. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 127. Оп. 876. Спр. 873.

13. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.
14. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 442. Оп. 54. Спр. 216.
15. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства. *Руководство для сельских пастырей*. 1907. № 20. С. 58-65.
16. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? *Киевские епархиальные ведомости*. 1905. № 50. 1252-1259.
17. Бердега Е. К вопросу обь обезпеченіи духовенства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1907. № 48. С. 1141-1144.
18. Кильчевский В. А. Богатства и доходы духовенства. Москва : Типография Ф. Я. Бурге, 1907. 15 с.
19. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 127. Оп. 1065. Спр. 235.
20. По поводу вымогательства платы при совершении треб. *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. № 8. С. 346.
21. Наболевший вопрос. *Руководство для сельских пастырей*. 1902. № 6. С. 170-172.
22. Тихомиров К. Что роняет авторитет священника? (К вопросу обь обезпеченіи духовенства). *Киевские епархиальные ведомости*. 1911 № 9. С. 196-201.
23. Журналы заседаний XXV Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 26-го октября по 5-е ноября 1909 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1909. № 50. С. 757-782.
24. Журналы заседаний XXVI Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 6 по 12 октября 1910 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1910. № 47. С. 535-548.
25. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1913. № 49. С. 65-96.
26. Объявления. *Киевские епархиальные ведомости*. 1909. № 27. С. 352-356.
27. Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г. Киев : Акц. О-во Печ. и Изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. VIII, 656 с.
28. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. Петроград : Синодальная типография, 1916. X, 328, 144 с.
29. Владимир С. Материальное обеспечение духовенства. *Руководство для сельских пастырей*. 1917. № 6. 210-217.
30. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства. *Руководство для сельских пастырей*. 1907. № 21. С. 87-95.
31. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства. *Руководство для сельских пастырей*. 1907. № 22. С. 110-118.
32. Лещенецкий Т. Как можно улучшить быт духовенства при настоящих условиях государства? *Киевские епархиальные ведомости*. 1905. № 2. С. 622-625.
33. Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 45-65.
34. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 127. Оп. 873. Спр. 348.

References:

1. Mesha, V. H. (2008). Materialne stanovyshche dukhovenstva v Ukraini 1875-1900 rokiv [The financial situation of the clergy in Ukraine during 1875–1900]. *Pivdennyi arkhiv. Serii: Istorychni nauky – Southern Archive. Series: Historical sciences*, 28-29, 318-324. [in Ukrainian].

2. Shuhalova, I. M. (2010). Materialne stanovyshe pravoslavnoho dukhovenstva Ukrainy v XIX – na pochatku XX st. [The financial situation of the Orthodox clergy in Ukraine in the 19th – early 20th centuries] *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: *Istorychne relihieznavstvo – Scientific Notes of Ostroh Academy National University*. Series “Historical religious studies”, 2, 197-204. [in Ukrainian].

3. Opria, B. O. (2011). *Povsiakdenne zhyttia pravoslavnoho parafialnoho silskoho dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy (1860-ti – 1917 r.)* [The everyday life of the Orthodox parish rural clergy of the Right-Bank Ukraine (1860s–1917)]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kamianets-Podilskyyi. 275 s. [in Ukrainian].

4. Totska, O. L. (2017). Materialne zabezpechennia pravoslavnoho dukhovenstva Volyni kintsia XIX – pochatku XX st. (na prykladi sela Dorosyni) [Financial provision of the Orthodox clergy in Volyn at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries (on the example of the village Dorosyni)]. *Derzhavotvorennia i pomisnist Tserkvy: istorychni protsesy ta suchasni realii: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lutsk, 18 travnia 2017 r.) – State formation and territorial autonomy of the Church: historical processes and modern realities: proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Lutsk, May 18, 2017)*, 241-255. [in Ukrainian].

5. Balukhtina, O. M. (2018). *Hospodarcho-mainovyi resurs pravoslavnoyi tserkvy v druhii polovyni XIX stolittia – 1917 r. (na materialakh Pivdnia Ukrainy)* [Economic and Property Resource of Orthodox Church in the second half of the XIX century – 1917 (on Data of the South of Ukraine)]: dys... kand ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhia. 329 s. [in Ukrainian].

6. Boiarchuk, A. V. (2019). *Pravoslavne dukhovenstvo Volynskoi hubernii: formuvannia, materialne zabezpechennia, hromadska ta dushpastyrska diialnist* [Orthodox clergy of the Volyn province: formation, material support, public and pastoral activities]: dys... kand ist. nauk: 07.00.01. Lutsk. 238 s. [in Ukrainian].

7. V-nov, A., Antonov, V. (1882). *Pamyatnaya knizhka Kievskoj eparhii: istoriko-statisticheskie svedeniya ob uchrezhdeniyah duhovnogo vedomstva Kievskoj eparhii, statisticheskie spiski cerkvej eparhii i obshie statisticheskie svedeniya po vsem storonam eparhialnoj cerkovno-religioznoj zhizni* [Commemorative book of the Kyiv eparchy: historical and statistical information on the institutions of the spiritual department of the Kyiv eparchy, statistical list of the churches of the eparchy and general statistical information on all aspects of the eparchial church and religious life]. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novickogo. [in Russian].

8. Rasporyazheniya i izvesheniya eparhialnogo nachalstva [Orders and notices of the eparchial authorities] (1883). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 2, 27-31. [in Russian].

9. Eparhialnye izvestiya [Eparchial Izvestiya (News)] (1893). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 23, 267-270. [in Russian].

10. Ot Kievskoj duhovnoj konsistorii [From the Kyiv spiritual consistory] (1890). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 29, 669-672. [in Russian].

11. Postanovlenie Kievskoj duhovnoj konsistorii [Decree of the Kyiv spiritual consistory] (1892). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 14, 183-184. [in Russian].

12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 876, spr. 873*. [in Russian].

13. Nadtoka, H. M. (1998). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900 – 1917 rokiv: sotsialno-relihiinyi aspekt* [The Orthodox Church in Ukraine for 1900–1917: a social and religious aspect]. Kyiv: Znannia. 271 s. [in Ukrainian].

14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 442, op. 54, spr. 216*. [in Russian].

15. Nikolaev, V. (1907). Nastoyatel'naya neobhodimost material'nogo obespecheniya pravoslavnogo duhovenstva [The urgent need for financial provision of the Orthodox clergy]. *Rukovodstvo dlya selskih pastyrej – The guide for rural pastors*, 20, 58-65. [in Russian].
16. Drobnickij, N. (1905). Udobno-li prihodskomu svyashenniku zanimatsya selskim hozyajstvom? [Is it convenient for a parish priest to go into agriculture?]. *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 50, 1252-1259. [in Russian].
17. Berdega, E. (1907). K voprosu ob obezpechenii duhovenstva [Regarding the provision of the clergy]. *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 48, 1141-1144. [in Russian].
18. Kilchevskij, V. A. (1907). *Bogatstva i dohody duhovenstva* [Wealth and incomes of the clergy]. Moskva: Tipografiya F. Ya. Burge. 15 s. [in Russian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 1065, spr. 235*. [in Russian].
20. Po povodu vymogatel'stva platy pri sovershenii treb [Regarding the extortion of payments during religious rites] (1886). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 8, 346. [in Russian].
21. Nabolevshij vopros [The urgent issue] (1902). *Rukovodstvo dlya selskih pastyrej – The guide for rural pastors*, 6, 170-172. [in Russian].
22. Tihomirov, K. (1911). Chto ronyaet avtoritet svyashennika? (K voprosu ob obezpechenii duhovenstva) [What undermines the authority of a priest? (Regarding the provision of the clergy)]. *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 9, 196-201. [in Russian].
23. Zhurnaly zasedanij XXV Kievskogo Eparhialnogo Sezda deputatov duhovenstva s 26-go oktyabrya po 5-e noyabrya 1909 goda [The minutes of the 25th Kyiv Eparchial Congress of Deputies of the Clergy from October 26 to November 5, 1909] (1909). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 50, 757-782. [in Russian].
24. Zhurnaly zasedanij XXVI Kievskogo Eparhialnogo Sezda deputatov duhovenstva s 6 po 12 oktyabrya 1910 goda [The minutes of the 26th Kyiv Eparchial Congress of Deputies of the Clergy for October 6–12, 1910] (1910). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 47, 535-548. [in Russian].
25. Zhurnaly zasedanij XXIX Kievskogo Eparhialnogo Sezda deputatov duhovenstva s 7-19 oktyabrya 1913 goda [The minutes of the 29th Kyiv Eparchial Congress of Deputies of the Clergy for October 7–19, 1913] (1913). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 49, 65-96. [in Russian].
26. Obyavleniya [Announcements] (1909). *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 27, 352-356. [in Russian].
27. *Pamyatnaya knizhka Kievskoj eparhii na 1913 g.* [A commemorative book of the Kyiv eparchy for 1913] (1913). Kiev: Akc. O-vo Pech. i Izd. dela N. T. Korchak-Novickogo. VIII, 656 s. [in Russian].
28. *Vsepoddannejšij otchet ober-prokurora Svyatejšhego Sinoda po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1914 god* [The Most Submissive Report of the Ober-Procurator of the Holy Synod on the Orthodox Confession Department for 1914] (1916). Petrograd: Sinodalnaya tipografiya. X, 328, 144 s. [in Russian].
29. Vladimir, S. (1917). Materialnoe obespechenie duhovenstva [Financial provision of the clergy]. *Rukovodstvo dlya selskih pastyrej – The guide for rural pastors*, 6, 210-217. [in Russian].
30. Nikolaev, V. (1907). Nastoyatel'naya neobhodimost material'nogo obespecheniya pravoslavnogo duhovenstva [The urgent need for financial provision of the Orthodox clergy]. *Rukovodstvo dlya selskih pastyrej – The guide for rural pastors*, 21, 87-95. [in Russian].

31. Nikolaev, V. (1907). Nastoyatel'naya neobhodimost materialnogo obespecheniya pravoslavnogo duhovenstva [The urgent need for financial provision of the Orthodox clergy]. *Rukovodstvo dlya selskih pastyrej – The guide for rural pastors*, 22, 110-118. [in Russian].

32. Lesheneckij, T. (1905). Kak mozžno uluchshit byt duhovenstva pri nastoyashih usloviyah gosudarstva? [How can everyday life of the clergy be improved under present conditions of the state?]. *Kievskie eparhialnye vedomosti – Kiev diocesan news*, 25, 622-625. [in Russian].

33. Stepanenko, H. V. (2004). Pravoslavne parafiiialne dukhovenstvo na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914-liutyi 1917 pp.) [The Orthodox parish clergy in the Ukrainian lands of the Russian Empire during the First World War (1914 – February 1917)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, 45-65. [in Ukrainian].

34. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 873, spr. 348*. [in Russian].